

Дуанаева Ш.Е.* , Әділбаев А., Қалмахан Е., Ишмаханов Ж.

Нұр-Мұбарак Ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: shugyla@mail.ru

ДІНИ ТҰЛҒАНЫ ТИПОЛОГИЗАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСЕРІ

Мақалада «діни тұлға» ұғымы, оның заңдылықтары (діни сана және діни әрекеттер мен діни қарым-қатынас) жөнінде талдау жасалынып, діни тұлға типтерінің классификациялау себептерін айқындау мәселесі қарастырылған. Сонымен қатар, ресейлік және шетелдік авторлардың діни тұлға типтер классификациялары қарастырылған. Өртүрлі авторлардың діни тұлға ұғымына берген анықтамалары мен олардың типологиялық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылып, теориялық талдау жасалынды. Мақаламыздың мақсаты, діни тұлға типтерін бөліп, оларды қандай да бір бағалаушы критериймен классификациялаудың себептерін анықтау болатын. Аталмыш тақырыптағы мақаланың ғылыми және тәжірибелік мәні – осы саладағы зерттеу жұмыстары үшін тұлғаларды белгілі бір типологияға жіктеу бағалаушы инструмент рөлін атқарады. Типологияның негізгі мақсаты – қарастырып отырған объектінің методикалық зерттеуін реттеу және оның тәжірибелік мәнділігін жоғарылату болып табылады. Кез келген типология жүйесінің негізі – адамдар арасындағы ортақ қасиеттер мен ерекшеліктердің бар екендігін көрсету және олардың айырмашылықтарын анықтау. Мақаламызда, шетелдік және ресейлік авторлардың діни тұлға типологияларына салыстырмалы талдау және классификациялау әдістері қолданылды деп айта аламыз. Жасалынған жұмыстың құндылығы, әр типті тұлғалардың ортақ құндылықты ұстанымы болған дінге деген қатынасын анықтайтын индивидтердің ұқсас және жеке айырмашылықтарын ескере отырып, оларды белгілі бір типтерге жіктеу. Аталмыш тақырыптағы зерттеулер үшін біздің жұмысымыз қосымша бағдар ретінде, яғни, діни тұлғалардың типтерін анықтау немесе жіктеуде, оларға арнайы әрекет танытуда қолданыла алады, демек, бұл талдау – жұмыстың тәжірибелік мәнділігін арттырмақ.

Түйін сөздер: діни тұлға, діншілдік, діни сана, діни әрекет, діни қарым-қатынас, сенім.

Duanayeva Sh.E.* , Adilbayeva Sh., Kalmakhan E., Ishmakhanov Zh.

Egyptian university of Islamic culture of Nour Mubarak,
Kazakhstan, Almaty, *e-mail: shugyla@mail.ru

The problems of typologies of religious personalities

The article discusses the concept of «religious person», the substructure of personality religious rights (religious consciousness and religious behavior and religious relations), analyzes the reasons for the classification types of believers, these foreign and domestic authors. The article has been extensively reviewed by various authors definition of the concept of religious identity and their typological characteristics, the theoretical analysis is performed. The types of religious identity and the reasons for the classification of identified one assesses criteria. The basis of any typology of the system – to show the existence of common characteristics and features between the people and identify their differences. The main purpose of the typology are the regulation of the methodological study of the object and increase its practical significance. Separation of persons in a certain typology for researchers performing the role of assessment tool. In this article, we can say that comparative analysis and classification methods of foreign and Russian authors have been applied to typologies of religious people. The value of the work is to classify them into specific types, taking into account the similarity and personality of people who determine the attitude to religion, which is the common value of people of each type. For our research on this issue, our work can be used as an additional orientation, that is, to identify or classify the types of religious persons and apply them to specific actions, which means that this analysis will increase the practical importance of the work.

Key words: religious personality, religiosity, religious consciousness, religious behavior, religious attitude, belief.

Дуанаева Ш.Е.* , Әділбаев А, Қалмахан Е., Ишмаханов Ж.

Университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Казахстан, г. Алматы, *e-mail: shugyla@mail.ru

Проблемы типологизаций религиозных личностей

В статье рассматриваются понятие «религиозная личность», подструктуры личности религиозных прав (религиозного сознания и религиозного поведения и религиозных отношений), анализируются причины типов классификации верующих, зарубежных и российских авторов. В статье были всесторонне изучены определения различных авторов понятия религиозной личности и их типологических особенностей, выполнен теоретический анализ. Определены типы религиозной личности и выявлены причины классификации по одному оценивающему критерию. Основа любой системы типологии – показать наличие общих качеств и особенностей между людьми и выявить их отличия. Основной целью типологии являются регулирование методического исследования рассматриваемого объекта и повышение его практической значимости. Цель данной статьи – разделение личностей в определенную типологию, выполняется для исследователя роли инструмента оценки. Мы можем сказать, что в статье сравнительный анализ и методы классификации зарубежных и российских авторов были применены к типологиям религиозных людей. Ценность работы состоит в том, чтобы классифицировать их на конкретные типы, принимая во внимание сходство и личность людей, определяющих отношение к религии, что является общей ценностью людей каждого типа. Данная работа по этому вопросу может быть использована в качестве дополнительной ориентации, то есть для идентификации или классификации типов религиозных лиц и применения их к конкретным действиям, а это означает, что этот анализ увеличит практическую значимость работы.

Ключевые слова: религиозная личность, религиозность, религиозное сознание, религиозное поведение, религиозное отношение, вера.

Кіріспе

Соңғы жылдары отандық ғылымда діни тұлғаны жан-жақты қырдан зерттеуге деген қызығушылық артуда. Мұндай ғылыми қызығушылықтың туындауы діни тұлғаның әртүрлі аспектілерінің болуымен ғана шектелмей, сонымен қатар, діни тұлға мәселесінің әлеуметтік-гуманитарлы пәнаралық кең статусымен де түсіндіріледі. Діни тұлға мәселесін зерттеуде бұл феноменнің әмбебаптылығы ғана қызығушылықты арттырып қана қоймай, оған берілген анықтамалардың біржақты, тұтас түсініктеме берілмеуімен, осы мәселенің мазмұнын жан-жақты ашып беретін әдістер жиынтығының аз екендігімен де түсіндіріледі. Аталмыш мақаламыздағы қарастырғалы отырған мәселе діни тұлға типологиялары және осы типологиялардың классификациясы. Діни тұлғаның типтерге бөлінуін қарастырмас бұрын, алдымен мына сұрақтардың басын ашып алғанымыз жөн: Ғылымға типология не үшін қажет? Оның атқаратын қызметі қаншалықты маңыздылыққа ие? Белгілі бір қасиеттерді немесе адамдарды типке бөлуден біздер не ұтамыз? Енді осы мәселе төңірегінде біраз ой өрбітіп көрелік.

Біздер қарастыратын «тип» ұғымы «қандай да бір заттардың тобы, үлгі, моделі, формасы, ішкі немесе сыртқы қасиеттеріне байланысты жинақталған адамдар категориялары» [16, б. 496].

Кез келген типология жүйесінің негізі – адамдар арасындағы ортақ қасиеттер мен ерекшеліктердің бар екендігін көрсету және олардың айырмашылықтарын анықтау.

Типологияның негізгі мақсаты – қарастырып отырған объектінің методикалық зерттеуін реттеу және оның тәжірибелік мәнділігін жоғарылату болып табылады. Зерттеуші үшін тұлғаларды белгілі бір типологияға жіктеу бағалаушы инструмент рөлін атқарады. Яғни, ол, өз зерттеуінде белгілі бір көзқарастар мен концепцияларды жетекшілікке ала отырып көптеген тұлғалық ерекшеліктер мен қасиеттерді бір ретке, қалыпқа салып, жіктейді. Типологияға жіктеудің келесі бір ұтымды жағы – индивидтер арасында кездесетін фундаменталды мінез-құлық пен іс-әрекеттік ерекшеліктерінің психологиялық және әлеуметтік себебін анықтауға ықпал етеді.

Әлеуметтік мәдениетіміздің алуан түрлілігінен қоғамдағы күрделі идеологиялық процестердің орталық орнын алып тұрған діни тұлға мәселесіне терең талдау жасалынатын кез жетті. Діни тұлға ерекшеліктері жөніндегі толымсыз немесе сенімсіз ақпараттардың көптігінен діни топтар арасында әртүрлі тұлғааралық қақтығыстар мен түсініспеушіліктердің орын алуына жол береді.

Дін – қай заманда да қоғамның ажырамас бөлігі ретінде қарастырылатыны белгілі. Діннің әлеуметтегі рөлі мен қызметтері әр алу-

ан. Діннің рөлін қарастыруда дінді жеткізуші әрі ұстанушы – діни тұлға мәселесін зерттеу талдау жұмысымыздың өзекті тұсы. Дінтану саласындағы зерттеулерді белгілі бір деңгейде өз арнасына түскен деп қарастыруымызға болады. Дегенмен, дінтанудың пән аралық сабақтастығынан туындаған, дінтанудың жаңа саласы ретінде дамып келе жатқан діни психологиялық мәселелерді зерттеуге деген талпыныстар әлі де болса кенже қалып келеді. Әсіресе, діни психологиядағы орталық орында тұрған тұлға мәселесі үлкен маңыздылыққа ие.

Діни тұлға типологиясы үшін қолданылатын критерийлер өте көп, оларды мұнда егжей-тегжейімен түсіндіре алмаймыз. Егер ондағы принциптердің схемасын жасайтын болсақ, ол негізінен адам психикасын зерттеумен байланысты, оны екі түрлі позициямен қарауға болады: универсалды (объективті) және индивидуалды (субъективті). Олар бір-біріне қарама-қайшы емес, тек әртүрлі деңгейді сипаттайды, әдетте екеуінің бірі басымдылыққа ие.

Универсалды типологияға сәйкес барлық діни тұлғалар өздеріне ұқсас топтарға өз-өзімен бөлінеді. Осылайша бөліну, нақты бір тұлғаның әрекеттері мен қасиеттері өзге де топ өкілдеріне белгілі бір деңгейде ұқсастығы бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Адамдар арасындағы айырмашылық, әрине есепке алынады, дегенмен, олардың ұқсастықтары әлдеқайда жоғарғы мәнділікке ие. Универсалды типологияның ішінде тұлғаның сыртқы тұрпатына бағытталған типологизациялар бар. Ол типологияның негізі адамдардың дене бітіміне, темпераментіне, мінезіне байланысты дифференциациялаумен байланысты [18, б. 9-34; 17, б. 267-364; 19, б. 6-11].

Діни тұлғаның индивидуалды типологиясы шынайы діншілдікке жақындады-дағы екі ұғымдармен ориентир алады: бүкіл адамзаттық және қайталанбас-тұлғалық. Кез келген діни тұлға немесе топ ерекше рухани тәжірибенің және діни мазмұнның ие болып табылады.

Діни тұлғалардың индивидуалды типологиясы шеңберінде руханилыққа бағытталған типологизацияны бөлуді ұсынамыз. Айталық, мысалы, сананың иерархиялық құрылымына негізделген діншілдіктің табиғи және рухани тұлға деп бөліп қарастырған.

Табиғи тұлға ерекшеліктеріне сананың төменгі деңгейлер қызметі сәйкес келеді де, осыдан адамның интуитивті сезімдік сферасына деген бағыттылық туады. Табиғи діни тұлғада қоғамдық-этикалық индифферентті қарым-

қатынасты сипаттайды. Яғни, тек өзінің топ мүшелеріне ғана емес барлық қоғам үшін де жауапкершілікті өзіне алмайды. Осы деңгейде, діннің ритуалды жағымен байланысты болған діншілдіктің эстетикалық аспектісі қалыптасуы мүмкін. Тұлғаның мұндай тип өкілдері кез келген конфессияда көрінуі мүмкін.

Діни тұлғалардың келесі типі сананың жоғарғы деңгейімен байланысты. Мұндай рухани типті тұлғалар адамзат болмысының этикалық сферасына, дәлірек айтқанда, қайырымдылық, адамгершілік, махаббат принципіне бағытталған [15, 133-134].

Адамды табиғи-рухани түсінудің айқын көрінісі ретінде У. Джеймс пен Ф. Ньюманның (1852) «біріншілік туылу» және «екіншілік туылу» типологиясынан көре аламыз. «Біріншілік туылу» типінің сенімін ашық, өмірге деген құштарлық, жайбарақаттық деген күйлермен сипаттауға келеді. Олардың түсінігіндегі өмірді қабылдау: «Құдай қатал сот емес, ол әлемді тірілтетін, ол әлемді тірілтетін, үйлесімділік пен әдемілік беретін Рух. Олардың балалық қарапайымдылығы себепті дінді әрдайым қуаныш күйімен қабылдайды. Құдайдың алдында олар қорқыныш немесе діріл деген тәрізді күйлерді сезінбейді. Олар үшін Құдай Қайырымдылық пен Әдемілік кейпінде. Олар Оны адамзат әлемін жазалаушы емес, табиғаттағы әсем үйлесімділікті қалыптастырушы. Өз жүректерінде ешқандай күнәні сезінбейді. Жоғарғы рухани күші болмаса да, өздеріндегі бар қарапайым сенімдеріне қанағаттанады. Жоғарғы рухани сезімнің көмегінсіз олар өз қарапайым діни сенімдеріне қанағаттанады» [8]. Бұл типтегілер политеистік діндегілердің сипаттамаларымен сәйкес келеді.

«Екіншілік туылу» – бірінші типтің қарама-қарсы түрі. Олардың көзқарастарының негізінде адамзаттың және әлемнің күнәһарлығы мен әлсіздігі турасында терең уайымдар жатады. Тарихи фактілерге сүйенсек бұл типтегілердің пікірінше шынайы бақытқа жетудің жолын олар терең пессимизммен байланыстырады.

Діни тұлғалардың осы типтегі өкілдері «құтқару діндеріне»: ислам, буддизм, христиан діндеріне тиесілі болады. Бұл діндерде адам өмірі екіге бөлінеді: табиғаттағы және рухтағы өмір.

Батыстық дәстүрдегі Августин Аврелидің көзқарасы адамның субъективті ішкі әлемін сипаттауға бағытталған. Августиндік діни адам өзінің өмір сүруінің негізгі орталығын Құдай деп танып, тұтастай Құдайды іздеуге деген талпыныс күшімен қуаттанған. Августин тұлғаны

дихотомды сипаттамамен түсіндіреді: сыртқы адам және ішкі сезіміне бағытталған адам [8].

«Сыртқы адам» түсінігінде адамның дене тұрпатымен байланысты психофизиологиялық, табиғи ерекшеліктерімен байланысты. Бұл модельдің мазмұнындағы маңызды тұсы – адамды өзінің онтологиялық сакральді бастауларынан бөліп көрсету.

Сыртқы адам түсінігінің антитезасы ішке бағытталған адам. Ол Құдай және өзімен жеке қалып, рефлексия жүргізе алатын, мета-физикалық жайсыздықтарға мән бермейтін діни сенімі қалыптасқан адам. Ішке бағытталған адам Құдаймен жеке байланысын саналы тұрғыда түсіне алады. Мұндай адамдардың өмірлік позициялары өзіндік ішкі діни-практикалық бағыттылықты қалыптастырумен, адамзат болмысының жоғарғы шындығын танумен ерекшеленеді.

Адамның жан дүниесін сыртқы және ішкі деп бөліп қарастыру өзге де философиялық концепцияларда кездеседі. Сонымен қатар, ондағы маңызды болған мәселеге субъективтілікке, тұлғаның рухани-құндылықты сферасына деген қызығушылықтың артуымен байланысты.

Діни тұлға типологиясына қатысты бірқатар зерттеулердегі шетелдік авторлардың келген нәтижесі бойынша, діншілдік пен тұлға моделінің өзара мәнді корреляциялық байланыстың болуын көрсетеді [20].

Біздер қарастырып отырған діни тұлға типологиясы және олардың классификациясының да негізгі мақсаты – діни тұлға мәселесін қарастырған әртүрлі авторлардың концепцияларын басшылыққа ала отырып жасалынған типологияларды жинақтап, оның ерекшеліктерін көрсету.

Әдістер. Мақала ретінде таңдалынып алынған тақырыптың маңыздылығын ашу мақсатында жан-жақты зерттеулерді салыстырмалы теориялық талдап, шетелдік және ресейлік зерттеуші авторлардың еңбектеріндегі салыстырмалы зерттеу әдістерін қолданамыз. Сонымен қатар, салыстырмалы жүйелік принциптеріне сәйкес діни тұлғаның ерекшеліктері мен психологиялық аспектілеріне классификациялақ талдау әдістері де қолданылады.

Зерттеу нәтижелері

XX – XXI ғасырдың басында бүкіл әлемде әлеуметтік-экономикалық, діни-саяси, ғылым-техникалық, ақпараттық-мәдени сфералардағы барлық процестер әр жекелеген адамға уақыт

өткен сайын жоғарғы талаптар қойып, жылдамдап күрделене түсті. Осы тәрізді мәселелердің барлығында да адам белгісіздік жағдайларына бейімделуі қажет болады. Белгілі бір топтарға тиесілі болудағы бейімделу ресурстары кей кездері эффективтілігін азайтады, себебі, болып жатқан процестер кіші және үлкен топтардың бірігуі мен қызмет көрсету механизмдерін өзгертуде. Көптеген әлеуметтік субъектілер арасындағы өзара қатынастар жүйесі де бұзылысқа ұшырап, осы қатынастарды басқаратын гуманистік сипаттар өз келбетін жоғалта бастайды. Демек, әлеуметтік процестер әр қандай типтегі топтарға әсер еткендіктен, сәйкесінше, топ мүшелері – жекелеген тұлғаларға да әсерін тигізбей қоймайтыны анық. Діннің әр түрлі топ мүшелерінде трансформациялануының нәтижесінде, біздер, діни тұлғаның психологиялық типтерін анықтап аламыз.

Шетелдік дін психологиясы әуелден-ақ діни тұлғалардың әлеуметтік-психологиялық типологиясын жасауға өз ұмтылыстарын бастаған еді. Осы мәселемен ерекше мән беріп айналысқан америкалық психолог Оллпорт болды. Өз еңбектерінде, 60-шы жылдары, Оллпорт діни тұлғалардың негізгі екі діни типі бар деген концепциясын алға тартты. Бірінші типке қатысты болғандар дінді өмірдегі мақсатына жетудің тәсілі ретінде ғана қабылдайтындар, яғни, олардың дінге деген қатынастары тек сыртқы формасы жағына ғана мән беретіндер. Шіркеулерге бару, діни қауымдардың іс-шараларына қатысу арқылы олар дінге деген сыртқы әрекеттерімен қоғамда өздерін әлеуметтік ұнамды етіп, көпшіліктің өмір салтына икемді болып көрінетін діни тұлға. Осы типтегі кейбір адамдар үшін, дін – жұбату сезімін, жанның тыныштығын береді және теріс эмоциялық күйлерді болдырмауға септігін тигізеді. Оллпорт мұндай типті діни тұлғаларды *extrinsic* деп атады, яғни, «сыртқы», «органикалық тиісті емес» деген ұғымдармен аударып айтсақ болады.

Екінші типтегі діни тұлғалар үшін діннің алар орны ерекше және соңғы құндылықты құрайды. Олар, әртүрлі әлеуметтік сферадағы өз әрекеттерін дінмен мотивтендіріп отырады. Діннен болмаған немесе дінге байланысы жоқ қажеттіліктері олар үшін екінші орындағы мәселеге жатады, өздерінің барлық әрекеттерін діни нормалар мен діни жазбаларға бағындыруға тырысады. Мұндай діни тұлғалардың типін Оллпорт *intrinsic* («ішкі», «имманентті қатысты») [12].

Оллпорттың концепциясы америкалық діни әдебиеттер арасында белсенді дискуссияны тудырды. Дегенмен, оның методологиялық құндылығын ешбір зерттеуші жоққа шығара алмады.

Діншілдіктің ішкі типі белгілі бір діни оқулардағы догмалармен байланысты және ол тұлғаның ішкі рухани тепе-теңдігін ұстауға септігін тигізеді. Адам өз діни сенімімен өмір сүріп, діндегі негізгі принциптер тұлға құрылымына кіріп кетеді.

Демек, сыртқы мотивацияланған индивидтер өз діндерін қолданатын болса, ішкі мотивацияланған индивидтер сол дінмен өмір сүреді.

Діни тұлға типтерін дифференциациялау белгілі бір жағдайда шартты және ол бірнеше факторлармен байланысты: діни объектіні таңдау; отбасындағы дәстүрлер; мемлекет. Діни тұлға типтерін классификациялауда аңғаратын мәселе – діни тұлға әрқашан тек бір ғана тип өкілі болып қала бермейді, ол бірнеше типтің әрекет-қылықтарын өзіне біріктірген болуы да мүмкін. Тәжірибелер көрсеткендей, жоғарыда аталған типтер статикалық сипатта емес, бір типтен екіншісіне өтуі мүмкін. Осындай жағдайлар діни тұлға типтерінің кез келген орталарда, жамағатта түсініспеушілікке себеп болуы да мүмкін.

Тұлғалардың діншілдік деңгейі көбіне тұлғаның діни типін анықтайды. Анық болған діншілдік формалары: сыртқы және ішкі; шынайы және жалған; иллюзорлы және айқын; дәстүрлі және дәстүрлі емес деген формалар діни тұлға типтерінің концепцияларымен сәйкестік табады.

Діни тұлға типтерін классификациялаудағы критерийлер ретінде біздер мына жағдайларға мән береміз: діншілдік деңгейі мен сипаты; адамның психикалық және физикалық ерекшеліктері; адамның діни сенімінің тереңдігі мен интенсивтілігі; діни культтік тәжірибеге деген қызығушылық; өмірге деген көзқарас типі (дәстүрлі және дәстүрлі емес); нақты бір діни қауымға қатысты болуы.

Алдыңғы философиялық модельдер контекстіндегі діни тұлға дамуының жалпы жүйесін адам мен Абсолют арасындағы тылсым күш, адам жаратылысының мәні, жоғарғы эмоциялығымен ерекшеленетін психика толықтыра түсетіндей.

Діни тұлғаның әлеуметтік-психологиялық негізін адам мен Құдай арасындағы байланыс механизмі құрайды және типологиялық концептуалды модельдерін анықтайды.

Осылайша, қазіргі қоғамдағы діни тұлғаның дамуы мен қалыптасуының өзіндік ерекшеліктері, яғни: өзіндік діни тәжірибеге

негізделген діни сенімнің болуы, осы діни сенімдегі тұлғаның белсенділігі, әлем мен Абсолют арасындағы мұқалмас байланыстың бар екендігін өз әрекетімен көрсету.

Діни тұлға мәселесін зерттеуден белгілі бір нәтижелерге келген авторлардың еңбектеріне теориялық талдау жасалынды. XX ғасырда батыстық философияда антропологиялық төңкерістер орын алды (А. Гелен, Х. Плеснер, М. Шеллер), мұндағы өзгерістер адам немесе тұлға мәселесіне әртүрлі ғылыми: философиялық, теологиялық, психологиялық синтездер арқылы тұлғаны көп қырлы әлеуметтік-мәдени, дүниетанымдық, діни және өзге де факторлармен байланысты екендігіне акцент жасалынды.

Діни тұлғалардың типологиялық моделін сипаттайтын жұмыстарды Августин Аврелий, Р. Кайуа, Н.А. Калужная, Е.Ю. Кузьмина-Караваев, Г. Кюннг, Д.Е. Мануйлов, Д.Е. Мелехов, К.И. Никонов, Г. Оллпорт, В.В. Павлюк, Т.В. Панфилов, А. Позов, В.М. Розин, В.В. Романович тәрізді зерттеушілердің еңбектерінен байқаймыз.

Сенімнің типологиялық аспект тұрғысынан: М. Бубер, Н.А. Калужной, С. Кьеркегор, М. Мюррей, Р.К. Омельчук, Х. Ортеги-и-Гассет, Д.В. Пивоваров, А.В. Романов, Т.В. Ряховский, М.С. Теплый, Д. Юманың еңбектерінде бар.

Діни тұлға мәселесіндегі шетелдік және ресейлік ғалымдардың зерттеу жұмыстары діни тұлғаның қалыптасуы және дамуының психологиялық аспектісін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

«Діни тұлға» – қазіргі психологиядағы жеке екі түрлі түсініктің бірігуінен туындаған ұғым, яғни, «тұлға» және «діни», сондықтан, аталмыш терминді талдауды осы екі түсініктің анықтамасынан бастағанымыз жөн. Ресейлік психолог авторлардың анықтамасында «тұлға», бұл «әлеуметтік қарым-қатынастағы және саналы іс-әрекеттегі субъект», сонымен қатар, «әлеуметтік қарым-қатынасты анықтаушы, бірлескен танымдық іс-әрекетте қалыптасатын индивид» [3, 187]. Шетелдік және ресейлік зерттеушілер діни немесе діншілдік түсінігіне төмендегідей анықтама береді:

– діннің жеке индивидтер мен әлеуметтік, демографиялық топтар санасына және әрекеттеріне деген әсері (Д.М. Угринович) [7, 127];

– жекелеген топтар мен діни ұйымдардағы адамдардың тылсым күшке деген сенімдері мен құлшылықтары барысындағы сезім-күйлері және дінге қатысты әрекеттерді орындаушы адам (Ж.Т. Тощенко) [6, 293];

– топтың және индивидтің діни қасиеттерді

жинақтаған сана, әрекет және қарым-қатынас көріністері (И.Н. Яблоков) [11]; адамның әлемді, табиғи және әлеуметтік құбылыстарды қабылдауындағы эмоционалды қатынастары және тылсым күш тұрғысынан қабылдауы (Р.А. Финк) [9, 17];

– индивидтің эмоциялық күйі мен сезіміне негізделген, мистикалық тәжірибе (құлшылық, дұға ету, тәубеге келу) арқылы әлемге деген діни сезімдік формадағы нақты қатынас түрі және жоғарғы күштердің бар екендігін түсіну (У. Джеймс) [2, 98];

– біздің әлеміміздің үлкен, ұлы, тылсым күштің бір ғана бөлшегі екендігін сезіну және адамзат тіршілігінің ұлы мақсаттар үшін берілгендігін саналы түрде қабылдау (В. Вундт) [1,152];

– еліктеулерден бас тарту нәтижесінде туындаған, қоғам пайда болуындағы психологиялық, мәдени, әлеуметтік детерминацияланған құбылыс (З. Фрейд) [10, 33].

Жоғарыда қарастырып отырған анықтамалар көмегімен, біздер, діни тұлғаны – діни қасиеттерді, сана мен әрекеттер және қатынастар жиынтығындағы дүниетанымдық көзқарастары мен әлеуметтік қатынастар субъектісі деп айта аламыз.

Келесі кезектегі мәселеде қарастыратынымыз, үш құрылымдық діни тұлға анықтамаларының өзіндік сипаттамалары. Осы тақырыптарда ресей философтары Е.И. Аринин, В.И. Гараджа, А.А. Ерышев, Р.А. Финктың еңбектерінде кеңінен талдау жасалынған.

Қазіргі ғылыми философияда, әлеуметтік-психологияда, әлеуметтануда, дінтануда діни тұлғалар типтерінің классификациясы біршама қарастырылған-ды. Осы тәрізді классификациялардың негізгі критерийі ретінде культтік белсенділік дәрежесі бағаланады (діни нормалар мен әрекеттерді орындау жиілігі, шіркеу, мешіт деген тәрізді діни орындарға барып тұру); тұлғаның діннің мәнін түсіну деңгейі (психолог А.Н. Леонтьев бойынша); діни сенімнің тереңдігі мен интенсивтілігі.

Осы классификацияларды тереңірек қарастырып өтелік. Шетелдік әдебиеттерде, көбіне, екі типті діни тұлғаларды бөліп қарастырады, оған негіз ретінде мына жағдайларды көрсетеді:

1) Діни ориентация: кейбір индивидтер үшін дін сыртқы дүниемен байланысты, олар дінді өз мақсаттарына қол жеткізе қолданады, ал кейбірі үшін, дін – өмірдегі негізгі мақсат (Г. Оллпорт) [12]. Аталған осы типологияны Д. Бэтсон мен Л. Вентикс толықтырып үшінші бір типті қосты,

олар оны «ізденіс ориентациясы» деп атады [13].

2) «Ізденіс ориентациясы» – бұл қатып қалған догмалардан еркін, тұлғаның шығармашылық және рухани дамуына ықпал ететін діни бағыттылық. «Ізденіс ориентациясы» тұлғаның адамзат өмір сүруіндегі жоғарғы сұрақтарға және экзистенциалды шешімдер қабылдауға деген ашық дайындығы деген мағынаны меңзейді.

3) Басымдылықты алған когнитивті құрылым: догматизммен байланысты шектеулік, біржақтылық, толеранттылық және сыңаржақтылық (М. Рокич).

4) Консесуалдылық жағдайлары (догмаларды тікелей қабылдау, ойлаудың типологиялануы мен өзгеріссіздігі, өзге адамдардың пікірлеріне деген вербалды формада шыдамсыздығын білдіру, қалыптасқан дәстүрге деген сенім, жансақ нанымдар мен конформдылық танытуға деген икемсіздік). Дінге деген міндеттілігі мен адалдығы (философиялық, абстрактілі перспективалар, күнделікті әрекеттің бір мағыналылығы мен анықтығы, ашықтық, діни тәжірибенің көп жақтылығын қабылдау (Р. Аллен және Б. Спилк).

5) Тұлғаның діни бағыттылығына байланысты: діншілдік, ол өз кезегінде адам әрекет етуін орталықтануы мен қалыпты дін арасындағы байланысты көрсетеді, аталмыш дін, адамды Құдайға жетелеп, оқшауланудан алыстатады, ал қалыпты емес дін керісінше адамның оқшаулануымен сипатталады (Р. Кох); діни интернализациялану типтері (меңгеруі): біршама интернализацияланған тип (интроекция механизмімен шартталынған және сыртқы күштердің ықпалымен сипатталынады); идентификациялы тип (діни сенім құндылықтарын тұлғалық құндылықтар ретінде қабылдау және шешім қабылдаудағы еркіндігімен ерекшеленуі) (Р. Райан); діни тұлғалардың авторитарлы және гуманистік типтері (Э. Фромм).

Шетелдік дін психологиясы әуелден-ақ діни тұлғалардың әлеуметтік-психологиялық типологиясын жасауға өз ұмтылыстарын бастаған еді. Осы мәселемен ерекше мән беріп айналысқан америкалық психолог Оллпорт болды. Өз еңбектерінде, 60-шы жылдары, Оллпорт діни тұлғалардың негізгі екі діни типі бар деген концепциясын алға тартты. Бірінші типке қатысты болғандар дінді өмірдегі мақсатына жетудің тәсілі ретінде ғана қабылдайтындар, яғни, олардың дінге деген қатынастары тек сыртқы формасы жағына ғана мән беретіндер. Шіркеулерге бару, діни қауымдардың іс-шараларына қатысу арқылы олар дінге деген сыртқы әрекеттерімен қоғамда өздерін әлеуметтік ұнамды етіп,

көпшіліктің өмір салтына икемді болып көрінетін діни тұлға. Осы типтегі кейбір адамдар үшін, дін – жұбату сезімін, жанның тыныштығын береді және теріс эмоциялық күйлерді болдырмауға септігін тигізеді. Оллпорт мұндай типті діни тұлғаларды *extrinsic* деп атады, яғни, «сыртқы», «органикалық тиісті емес» деген ұғымдармен аударып айтсақ болады.

Екінші типтегі діни тұлғалар үшін діннің алар орны ерекше және соңғы құндылықты құрайды. Олар, әртүрлі әлеуметтік сферадағы өз әрекеттерін дінмен мотивтендіріп отырады. Діннен болмаған немесе дінге байланысы жоқ қажеттіліктері олар үшін екінші орындағы мәселеге жатады, өздерінің барлық әрекеттерін діни нормалар мен діни жазбаларға бағындыруға тырысады. Мұндай діни тұлғалардың типін Оллпорт *intrinsic* («ішкі», «имманентті қатысты») [12].

Оллпорттың концепциясы америкалық діни әдебиеттер арасында белсенді дискуссияны тудырды. Дегенмен, оның методологиялық құндылығын ешбір зерттеуші жоққа шығара алмады.

Діншілдіктің ішкі типі белгілі бір діни оқулардағы догмалармен байланысты және ол тұлғаның ішкі рухани тепе-теңдігін ұстауға септігін тигізеді. Адам өз діни сенімімен өмір сүріп, діндегі негізгі принциптер тұлға құрылымына кіріп кетеді.

Демек, сыртқы мотивацияланған индивидтер өз діндерін қолданатын болса, ішкі мотивацияланған индивидтер сол дінмен өмір сүреді.

Діни тұлға типтерін дифференциациялау белгілі бір жағдайда шартты және ол бірнеше факторлармен байланысты: діни объектіні таңдау; отбасындағы дәстүрлер; мемлекет. Діни тұлға типтерін классификациялауда аңғаратын мәселе – діни тұлға әрқашан тек бір ғана тип өкілі болып қала бермейді, ол бірнеше типтің әрекет-қылықтарын өзіне біріктірген болуы да мүмкін. Тәжірибелер көрсеткендей, жоғарыда аталған типтер статикалық сипатта емес, бір типтен екіншісіне өтуі мүмкін. Осындай жағдайлар діни тұлға типтерінің кез келген орталарда, жамағатта түсініспеушілікке себеп болуы да мүмкін.

Тұлғалардың діншілдік деңгейі көбіне тұлғаның діни типін анықтайды. Анық болған діншілдік формалары: сыртқы және ішкі; шынайы және жалған; иллюзорлы және айқын; дәстүрлі және дәстүрлі емес деген формалар діни тұлға типтерінің концепцияларымен сәйкестік табады.

Діни тұлға типтерін классификациялаудағы критерийлер ретінде біздер мына жағдайларға мән береміз: діншілдік деңгейі мен сипаты; адамның психикалық және физикалық ерекшеліктері; адамның діни сенімінің тереңдігі мен интенсивтілігі; діни культтік тәжірибеге деген қызығушылық; өмірге деген көзқарас типі (дәстүрлі және дәстүрлі емес); нақты бір діни қауымға қатысты болуы.

Алдыңғы философиялық модельдер контекстіндегі діни тұлға дамуының жалпы жүйесін адам мен Абсолют арасындағы тылсым күш, адам жаратылысының мәні, жоғарғы эмоциялығымен ерекшеленетін психика толықтыра түсетіндей.

Діни тұлғаның әлеуметтік-психологиялық негізін адам мен Құдай арасындағы байланыс механизмі құрайды және типологиялық концептуалды модельдерін анықтайды.

Осылайша, қазіргі қоғамдағы діни тұлғаның дамуы мен қалыптасуының өзіндік ерекшеліктері, яғни: өзіндік діни тәжірибеге негізделген діни сенімнің болуы, осы діни сенімдегі тұлғаның белсенділігі, әлем мен Абсолют арасындағы мұқалмас байланыстың бар екендігін өз әрекетімен көрсету.

Нәтижелерді талқылау

Діни тұлғаларды классификациялау мәселесі біршама уақыттан бері қарастырылып келеді, қазіргі кездері, көбіне, әлеуметтік зерттеулер шеңберін қамтуда. Ресейлік зерттеулердегі діни тұлға типтерін классификациялауда бірнеше негіздерді бөліп көрсетуге болады:

1. Дінге деген қатынастағы топтардың негізінде дүниетанымдық типологиясын Н.А. Мельникова ұсынған [4]. Ол діни тұлғалардың алты типін бөліп көрсеткен: дінге деген сенімдері терең тұлғалар (діншілдігі әрекеттерінен көрінетіндер); діни сенімі барлары (әрекеттерінен діннің көрінісі әлсіз байқалатындар); күмәндік (дінге деген сенімі өзгермелі, кейде сенімі әлсіз, кейде әрекеттерінен діни сенім элементтері байқалады); адамдардың діндеріне индифференттілер (не сенімнің, не атеистік ұстанымның да болмауы, діни әрекеттердің мүлдем орындалмауы);

2. К.Г. Юнгтің интроверттік және экстриверттік тұлға типтеріне негізделген типология. Аталмыш типологияны Д.М. Угринович ұсынған болатын, оның пікірінше, «таза түрде» сирек кездесетін екі түрлі діни тип болады [8]: мистик-пайымдаушы (дін қоршаған ортадан оқшауланудың тәсілі ретінде қаралып, фантазия

мен иллюзия әлеміне ену); әлеуметтік қайраткер (дінді діни топтар мен діни қатынастар жүйесінде адамның өзіндік Мен бейнесін дәлелдеудің бір тәсілі ретінде қолданады).

3. Әлеуметтік ориентация критерийлер бағалауына және діншілдіктің қалыптасу жағдайлары негізіндегі типология. Э.В. Протасовтың эмпирикалық зерттеулер негізінде позитивті және негативті әлеуметтік қабылдаулары бар екі түрлі діни тұлға типтерін бөлініп шығарды [5]. Бірінші тип, қоғамдық жұмыстарда белсенді атсалысып, өзге діни бөлек не діни сенімі жоқ адамдарды сынап, я болмаса алыстатып деген тәрізді әлеуметтік әрекеттерден алыс тұлғалар. Ал негативті әлеуметтік қабылдауы бар типтер бойынша, қоғамдық іс-шараларға қатыспау, дінсіз адамдармен қарым-қатынас жасамау, адам тағдыры тек құдайдың қолында деген бағдарды ұстанады. Екінші критерий негізінде (діншілдіктің қалыптасу жағдайы), сонымен қатар, тұлғаның діни екі типі анықталған: балалық шақтан діни (бұл адамдар, дінге қалыпты, әуелден қалыптасқан құбылыс ретінде қарайды); «дінге келу» нәтижесінде дінді қабылдаған адамдар (әдетте, өмірлік кризистен шығар жол іздеп дінсіз ортада өсіп, дінге ақыл тоқтатқан, ересек кезде келген адамдар).

4. Индивидтің әлеуметтік әрекеттер жүйесіндегі типі мен діни сана мазмұнының деңгейі негізіндегі типология. Осы критерийлер негізінде И.Н. Яблоков діни тұлғалардың төрт түрлі типін бөлген [11, 111-112]: өмірлік ориентациясы діни ориентацияны анықтай түсетін діни тұлғалар; олар, дінде бар деген өзге де догмаларға сеніммен қарайды және олардың адамгершіліктің санасын дін басқарып тұрады, олар діни топтарда белсенді рөлге ие; діни ориентациясы бағынушы діни тұлғалар; Құдайға деген сенімі сақталғанымен, олар діндегі маңызды деген элементтерді жоғалтып алған; Құндылықты сана сезімдері діннің әсерінен тәуелсіз, культтік әрекеттерді орындауы әлсіз, діни жиналыстарға саналы түрде қатыспайды; дін мен дінсіздік арасындағы ауыспалы адамдар, олар құдайдың бар екендігіне күмәнмен қарап, культтік әрекеттерді оқта-текте ғана орындайды, діни топтармен қатынастары тұрақсыз, діни көзқарастармен бөлісетіндер қатарында емес.

Қорытынды

Сонымен, жоғарыдағы айтылған мәселелерді қорытындылайтын болсақ, діни тұлға – діни қасиеттерді, сана мен әрекеттері және дүние-

танымдық көзқарастары мен әлеуметтік қатынастар субъектісі деп айта аламыз. Діни тұлға типтері классификациясына негіз болған критерилер әр жақтылығына қарамастан бір-бірін толықтырмаса, қарсы келмейтінін байқадық.

Діни психологиялық, оның ішіндегі діни тұлғаның психологиялық ерекшеліктеріне бағытталған зерттеулер жоқтың қасы деп айта аламыз. Қазіргі, әлемдік деңгейде орын алып отырған діни шиеленіс кезеңінде аталмыш жұмыстың әлеуметтік зерттеу мәнділігі артып отыр. Діни тұлғаның дамуы мен қалыптасуының нәтижесінде, діннің әр индивидте өзінше трансформациялануының салдарынан пайда болған діни тұлғаның психологиялық типтерін анықтау және осы типтердің қоғамдық мінез-құлықтары мен жүріс-тұрысына психологиялық сипаттама жасау міндетіміздің бірі болып отыр. Ондағы мақсат, осы типтерді анықтау арқылы қоғамдағы әр-түрлі қылмыстық, бұзақылық, деструктивті секталық топтарға қатысты болудың алдын алады.

Діни тұлғаның дамуы мәселесін қарастыруда, негізгі жағдай ретінде, қалыптасып қойған діни тұлғаның психологиялық ерекшеліктерін типологияға жіктеу арқылы зерттеуде ұтымды тұстарының бар екендігін айта кеткен болатынбыз. Алайда, қоғамдағы соңғы жылдардағы әртүрлі сипаттағы орын алып жатқан өзгерістер дін мәселесінің зерттеу аясының әлі де болса кеңейтуін қажет етіп тұр. Осы орайда, діни сана, діни тұлғаның қалыптасуындағы әлеуметтік, психологиялық ерекшеліктерін методологиялық жағынан зерттеуге жаңа жол ашылғандай. Мақаламыздың тәжірибелік құндылығы, дінді объективті түсініп және сол дінге деген қатынасы адекватты түрде жүзеге асуын қадағалауда және өзіндік діни құндылықты ерекшелікке ие болған діни тұлға типтерін анықтауға арналған бағалаушы құрал ретінде қызмет етеді деген сенімдеміз.

Аталмыш тақырыптағы зерттеулер көбіне шетелдік және ресейлік авторлардың еншісінде екендігін байқадық. Осы орайда, діни тұлға мәселесін және діни тұлға типтерін классификациялау типологиялау мәселесіне қатысты зерттеулерді біздер, қазақстандық дінтанушы, психологтар мен әлеуметтанушылар қауымы болып, өз ұлттық және діни ерекшелігімізді ескере отырып, тәжірибелік тұрғыда зерттеулер жасалынады деген перспективті ұстанымымыздың бар екендігін айта кетуді жөн санап отырмыз.

Шетелдік және ресейлік авторлардың аталмыш тақырыпта жасалынған зерттеу жұмыстарын талдай келе, қазіргі таңдағы біздің

Қазақстан қоғамындағы діни-әлеуметтік сфера-сында әлі де болса нақты шешімін күтіп тұрған бірқатар проблемалардың баршылық екендігін сөзге тірек етеміз. Айтпағымыз, әр ұлттың

және этностың өз дәстүрімен біте қайнасқан ерекшеліктері бар, демек, діни тұлғаға қатысты типологияларда және жинақтауларда да осы ерекшелік ескерілсе құба-құп болар еді.

Әдебиеттер

- 1 Вундт В. Проблемы психологии народов. – СПб.: Питер, 2001. – 160 с.
- 2 Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. – М.: Наука, 1993.
- 3 Краткий психологический словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – Ростов н/Д.: Феникс, 1998. – 512 с.
- 4 Мельникова Н. А. Социальная психология. – М.: Аллель-2000, 2005.
- 5 Политическое самообразование. – 1975. – № 11. – С. 109–116.
- 6 Тощенко Ж. Т. Социология. Общий курс. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Прометей: Юрайт-М, 2001. – 511 с.
- 7 Угринович Д.М. Введение в религиоведение. – 2-е изд., доп. – М.: Мысль, 1985. – 270 с.
- 8 Угринович Д. М. Психология религии. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.
- 9 Финк Р.А. Религиоведение: учеб. пособие. – Омск: Изд-во ОмГТУ, 2009. – 112 с.
- 10 Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М.: Ренессанс, 1992. – С. 17–64.
- 11 Яблоков И. Н. Методологические проблемы социологии религии. – М.: МГУ, 1972. – 133 с.
- 12 Allport G. The Religious Context of Prejudice // Journal for the Scientific Study of Religion. – 1966. – Vol. 5. – P. 454–455.
- 13 Batson C.D., & Ventis, W. L. The religious experience: A social-psychological perspective. – New York : Oxford University Press; Main, R. (2007), 1982. – 256 p.
- 14 Elkind D. The child's conception of his religious identity // Lumen Vitae, 19. – 1964. – P. 635–646.
- 15 Гараджа В.И., Социология религии. – М.: Инфра-М, 2007.
- 16 Словарь иностранных слов. – М.: Рус. яз., 1983. – 608 с.
- 17 Суждения и афоризмы / Ф. Ларошфуко, Б. Паскаль, Ж. Лабрюйер / сост. Н.А. Жирмунская. – М.: Политиздат, 1990. – 384 с.
- 18 Теофраст. Характеристики / Теофраст // Парадоксы души. – Симферополь: «Реноме», 1998. – С. 9-34.
- 19 Психологическая типология: хрестоматия / сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 592 с.
- 20 Piedmont, R. L. (2005). The role of personality in understanding religious and spiritual constructs. In P. Park (Ed.), Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality. New York: Guilford.

References

- 1 Wundt V. Problems of the psychology of peoples. – St. Petersburg. : Peter, 2001. – 160 with.
- 2 James W. Variety of religious experience. – М.: Science, 1993.
- 3 The short psychological dictionary / under the editorship of. A.V. Petrovsky, M.G. Yaroshevsky. – Rostov N / D.: Phoenix, 1998. – 512 pages.
- 4 Melnikova NA Social psychology. – Moscow: Allel-2000, 2005.
- 5 Political self-education. – 1975. – No. 11. – P. 109-116.
- 6 Toshchenko Zh. T. Sociology. General course. – 2 nd ed., Ext. and pererab. – М.: Prometheus: Yurayt-M, 2001. – 511 p.
- 7 Ugrinovich DM Introduction to Religious Studies. – 2 nd ed., Ext. – Moscow: Thought, 1985. – 270 p.
- 8 Ugrinovich DM The psychology of religion. – М.: Politizdat, 1986. – 352 p.
- 9 Fink, RA Religious Studies: A Study Guide. – Омск: Izd-vo OmGTU, 2009.-112 p.
- 10 Freud 3. the Future of one illusion // Freud 3. Psycho-analysis. Religion. Culture. – М.: Renaissance, 1992.C.17-64.
- 11 Yablokov I. N. Methodological problems of sociology of religion. – М.: MSU, 1972. – 133 with.
- 12 Allport G. The Religious Context of Prejudice//Journal for the Scientific Study of Religion. – 1966. – Vol. 5. – P. 454–455.
- 13 Batson C.D., & Ventis, W. L. The religious experience: A social-psychological perspective. – New York: Oxford University Press; Main, R. (2007), 1982. – 256 p.
- 14 Elkind D. The child's conception of his religious identity//Lumen Vitae, 19. – 1964. – P. 635–646.
- 15 Garadzha V.I., religion Sociology. – М.: Infra-M, 2007.
- 16 Dictionary of foreign words. – М.: Russian language, 1983. – 608 pages.
- 17 Judgments and aphorisms / F. La Rochefoucauld, B. Pascal, Zh. Labryuyer / сост. N.A. Zhirmunskaya. – М.: Politizdat, 1990. – 384 pages.
- 18 Characteristics / Teofrast//soul Paradoxes. – Simferopol: «Reputation», 1998. – Page 9-34.
- 19 Psychological typology: anthology / сост.: K.V. Selchenok. – М.: Nuclear heating plant, 2000. – 592 pages.
- 20 Piedmont, R. L. (2005). The role of personality in understanding religious and spiritual constructs. In P. Park (Ed.), Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality. New York: Guilford.